

Gyulai Líviusz

A karika-túra

Előszó

■ Mindjárt a „túra” megkezdése előtt ki kell jelentenem, nem kívánok belegabalyodni a műfaj kultúrtörténetének útvesztőibe, ezt az írást nem is ilyen igény szülte. Napjaink történései hívták fel a világ figyelmét a grafika e (mél-tatlanul és igazságtalanul!) alábecsült ágára. A közelmúlt tragikus végkifejletű eseménye készítetett arra, hogy ezen tanulmányszerűségben körbejárjam kicsit e nagyszerű műfajt, valószínűleg tévedésekkel – netán eltévedésekkel –, amiért előre is elnézést kérek minden kedves olvasótól.

A túra, amit kéréstelenül „vezetek” majd, nosztalgikus emléktúra, amely a képzőművészet legnagyobb mestereit érinti. Azokat, akik ebben a műfajban is csúcsteljesítményt nyújtottak, mintát s egyben magas mércét adva a jövő nemzedéknek.

Természeténél fogva e műfaj az emberi lét minden ágát-bogát feldolgozza, a vizuális megjelenítés minden formájában, legyen az szobor, festmény vagy akár váza és természetesen grafika. Tartózkodunk nagy elődeink műalkotásainak a műfajra „hajazó” részét karikatúrának nevezni, és nemcsak tiszteletből. Nevezzük ezeket inkább – gúnyrajz és más egyéb megnevezés helyett – szatirikus rajzoknak. Az emberiség kultúrtörténetében a groteszk gondolkodásmód, a torzított valóság, a szatirikus rajz mind egy lényegű.

A valóság deformálása éppen a lényegem emeli ki! Rávilágít a társadalmi berendezkedés hibáira, gyengéire, sok esetben kemény felhanggal, de teszük mindezt nagyszerű alkotóművészek remekműveken.

Ők, a nagy elődök, akik először tartottak görbe tükröt a társadalom elé, magas rangot adva a műfajnak, amit ma, góbésan mondva „csórén”, pucéran karikatúrának hívunk. Miután vizuális műfajról beszélek, sok illusztrációval próbálok szemléletessé tenni mondanivalómat, bizonyítandó, hogy minden alkotója – a legnagyobbtól egészen a leg-

kisebbik – hajlama szerint filozófus, remek emberismerő, gyors észjárású. Mindüknek erre jár az agya. Éles eszűek, remek megfigyelők – sőt, egyenesen kukkolók. A társadalom szigorú bírálói, annak kóros kinövéseit, rossz hajlamait ostorozó, azokat elítélő, ugyanakkor embertársait – miután maguk is közülük valók – megértő, humanisztikus lények. Mivel a szatíra tárgya az egész emberi kultúra, az élet maga, múltunk megismerésében is kiemelkedő szerepe van – akár a régészetnek –, és éppen ezért a történelem folyamán törvényszerűen, gonosz szellemek, eszmények meghamisításában is gyakorta alkalmazták.

Kezdem a magyarokkal. Az élcrajzolók (karikatúristák) témái kimeríthetetlenek: az elveszett szabadságharc utáni bonyolult politikai helyzet, a polgárság, a társasági élet, a választások, a monarchiabeli lét, vagyis a magyar társadalom minden szegmense megcélózható, vicc, él, röhej, gúny tárgya – a politikai helyzet függvényében.

A kor vezető élcrajzolója Jankó János (1833–1896). Sokoldalú alkotó, felkészült rajztudású, munkássága széles skálán mozgott a klasszikus karikatúrától az életképekig. A *Borsszem Jankó*, az 1880-as évek egyik híres élcclapja volt Jankó János karikatúráinak egyik színhelye. „Fellépte előtt a magyar karikatúraművészetről nem beszélhetünk.” (M. Kiss Pál)

Néhány híresebb, korabeli magyar élcclap:

Bolond Miska

Bolond Istók

Üstökös (Jókai lapja)

Az összegyűjtött *Borsszem Jankó* kiadásait fellapozva ablak nyílik hazánk történelmének jelentős korszakaira, figuráira, a humorforrások egész tárházára. Parlamenti tajtékipás, szivaros alakokra, az udvari, a társasági és a falusi életre, a divatra és annak vadhajtásaira. Drótos- és üvegestétók, Duna-vízárusok, csendbiztosok sorakoznak lapjain. Egyenlő státuszban Göre Gábor bíró úr vagy Kátsa cigány alakja. Utóbbiak Gárdonyi Géza teremtményei. A korabeli lapok karikatúrái élő, zsi bongó

A karikatúra egyik nagymestere a francia Honoré Daumier (1808–1879). A polgárság megerősödésével kialakult az új osztály színe, de a fonákja is, és Daumier mesteri litográfiáin mindez jól nyomon követhető. Hihetetlen mennyiségű műve született, hiszen az aktuálpolitikai eseményekre és társadalmi folyamatokra reflektált. Rengeteg karikatúrát készített, sőt groteszk szoborportrékat is mintázott. Kitűnő plasztikai érzéke grafikáin is jól érzékelhető. Miután újságillusztrátorként jelentős anyagi függésben volt a sajtótól, sajnálatosan kevés festménye maradt ránk, de ezekből is kiviláglik, hogy festőnek sem volt akárcsi.

Jankó János: Jókai Mór, Borsszem Jankó címlap, 1871. március 12.

világot tárnak elénk, tanúsítva, hogy a műfaj témáiban a mindenkori társadalom színére, de leginkább fonákjára reflektált, görbe tükröt tartanak eléje. Sok ismert, értékes alakja volt a korszak rajzolóinak, de mint említettem, nem állt szándékomban tudományos igényű tanulmányt írni. Most csak a saját „szűklátókörű” aspektusomból nézem és láttatom a műfajt.

A most következő nagyságok előtt lehanyaglik tollam. A groteszket, a szatírárt remekművekben emelték a legmagasabb szintre. Bosch, Brueghel, Goya, Daumiére, Toulouse-Lautrec nevét nem kerülheti meg, aki a karikatúráról mint műfajról ír. Az egyetemes művészet legnagyobbjai ők, és hogy a humornak életművükben helye volt, bizonyítja, hogy az emberi élet és életmű humor nélkül nem teljes.

A műfaj emblemikus művelői közül nem hagyható ki a nagy angol mester, William Hogarth (1697–1764). Festészete, grafikai sorozatai a satirikus ábrázolásmód etalonjai.

sincs ez másképp. Annyira emberi a műfaj, hogy amióta csak létezik az emberiség, ez kultúrtörténetének kísérőzenéje.

Hírességek a célkeresztben

Hercegek, uralkodók, tudósok és művészek sem úszták meg. Terítékre kerültek, akár csak más hírességek. Koruk célkeresztjében VII. Edward, György herceg és szeretője, Darwin (X. old.) és Zola, Rossini és Rubinstein és még sokan mások. A műfaj történetét elejétől kezdve képviseli ez a fontos vonulat, ami a mai napig él és virul. Íme néhány szösszenet belőlük.

Talán korának legtermékenyebb és egyben legismeretesebb karikatúristája volt Wilhelm Busch. Ugyanakkor az akkor divatos „folytatásos karikatúrák” (néhány rajzzal illusztrált, rövid, humoros jelenetek) népszerű művelője. Legendás teremtménye volt többek közt Max és Moritz, a két mihaszna rosszcsont. Figurái grafikai megjelenítésük tekintetében már a mai fogalmaink szerint is karikatúrák voltak. Sokáig volt a *Fliegende Blätter* rajzolója. Ennek a joviális, polgári és igen népszerű lapnak a hasábjain a söröző, anekdotázó (Vilmos) császári világban a junkerek, a porosz militarizmus alakjai éppúgy tárgyai voltak a karikatúráknak, mint a gasthausokban iszogató kispolgárok. A kissé együgyű, de szeretettel kifigurázott földművesek, a szétvagdalt arcú legényegyleti figurák vagy a tanítóikból bohócot csináló kölykök.

Témaként szerephez jutott ezen a sokszínű „palettán” a társadalom minden rétege akkoriban, de napjainkban

Meghatározó szerep jutott a karikatúráknak az emberiség kultúrtörténetében, de történelmében is. Az alábbiakban következnek ezekből egy kis ízelítő.

Napoleon népszerű figurája volt az őt utáló hatalmaknak, karikatúrák tömege követi pályáját, egészen a bukásig.

A divat és annak vadhajtásai

A karikaturisták tolla hegyéről nem maradhatott el a divat, vagyis a divathóbort témája sem.

Számos korabeli gúnyrajz ihletője az álszentség, különféle foglalkozások, mesterségek pallérozása.

A műfaj örökzöld témája volt az orvosok, az orvoslás és az éppen divatos gyógy módok.

Thomas Rowlandson (1756–1827): *Egy francia főorvos* – alkotója a műfogak természetellenességén gúnyolódik.

Megkapták a magukét természetesen az amatőr műértők is...

A II. világháború után

Leszögezem előre, nem teszek különbséget szatirikus rajz és karikatúrának nevezett grafikai ábrázolás között. Szelleme, mozgatórugói ugyanazok. Mosolyt fakasztva jókedvre deríteni, elgondolkodtatni, bírálni.

A műfaj előadásmódjában igen változatos. A korábban már említett *Fliegende Blätter*ben a müncheni akadémikus, a XIX. században uralkodó, realista stílusú rajzok tömege a legkülönbözőbb, akkor alkalmazott grafikai technikákkal volt „előadva”. Főként könyomat (litográfia), de szénrajz, valamint tollrajz is akadt benne szép számmal.

Benne fedeztem fel először a karikatúra több képkockára osztott formáját is, melyben a történet több képen keresztül vezet a poénig. Nem szükölködött a tömegjele- netekben, elidőzött a részleteken, egyáltalán biztos, aka- démiai rajztudást érezni minden lapon.

Egyszer beszélgettünk erről Hegedűs Istvánval, a *Hi-Hi*-ként, legfőképpen a *Ludas Matyiból* ismert kitűnő il- lusztrátor és karikaturista kollégával. A Müncheni Kép- zőművészeti Akadémia számos tagjának jelentett akkor biztos megélhetést a *Fliegende Blätter*nek dolgozni – an- nak színvonalát is növelve. Mellesleg több magyar mes- ter is ezen az Akadémián kezdte a pályáját, többek közt Benczúr Gyula, Szinyei Merse Pál, Hollósy Simon.

A 20. SZÁZAD KIEMELKEDŐ KARIKATURISTÁI – KICSIT KÖZELEBBRŐL

Gustave Doré (1832–1883) francia grafikusművész, keze nyoma a világirodalom szinte minden jelentős művének kiadásában benne van. Rabelais: *Gargantua és Pantagruel*, Dante: *Isteni színjáték (Divina Comedia)*, Cervantes: *Don Quijote*, Balzac: *Pajzán históriák*, Swift: *Gulliver utazásai*. A *biblia*, a *Münchhausen báró* stb.

Bravúros rajzoló volt, barokkosan részletgazdag alkotásai, szellemdús lapjai a könyvművészet csúcsteljesítményei. Tollrajzait fametsző mesterek tették át fadúcokra.

George Grosz (1893–1959) a német expresszizmus egyik legjellegzetesebb alkotója. Grotteszk festményei, grafikai biztos rajztudásról árulkodnak. Korának – amely nem volt éppen eseménytelen – leggyilkosabb ábrázolója. A striciknek, kurváknak, nyárspolgároknak, a fasizmus terjedése során kialakult nyomasztó légkör militáns figuráinak kegyetlen krónikása. Bámulatos rajztudása kora legnagyobbjai közé emeli.

Charles Addams (1912–1988) az angol humor egyik legismertebb karikatúristája – az angol kispolgári hétköznapiok vizslatekintetű krónikása. Szeretetreméltó humora, kifogyhatatlan ötletei teszik a műfaj emblematikus alakjává.

Saul Erik Steinberg (1914–1999) alkotásaival – mindjárt több albumnyival – először 1964-ben Angliában, egy kis panzió halljában találkoztam. Az addig előttem ismeretlen formanyelv, teljesen újszerű ábrázolásmód lenyűgözött. Számomra azóta is ő a műfaj Picassója. Aztán kiderült, jelentős hatással volt a karikatúristák legtöbbszörre – beleértve sok grafikus kollegámat is. A kitűnő cseh művész, Adolf Born is sokáig e hatás alatt készítette munkáit, míg kialakult a sajátos „Born”- stílus. Bár róla szóló írásomat illusztrálom néhány, rá oly jellemző grafikával, Picassóhoz mérhetően sokoldalú kísérletezését néhány képben nehéz bemutatni.

Nemcsak a hagyományos karikatúra műfajában jeleskedett, de annak korlátait le is döntötte, ezzel kiterjesztve a humor szellemi tartalmát is. Grafikai előadásmódját olyan mérhetetlenül sokféle és merőben új elem beemelésével gazdagította, hogy elmondhatjuk, karikatúráival katedrálisokat épített. Új távlatokat nyitott, nemcsak a műfajnak – hanem magának a grafikát művelő szakmának is. Tette mindezt úgy, hogy munkásságában eközben nem mondott le a karikatúrát jellemző kritériumokról. Nevezetesen: mosolyra fakaszt, és a grafikáiból mindig sugárzik valamilyen emberi gondolat, filozófiai esszencia. Ugyanakkor ízig-vérig XX–XXI. századi mester, igazi formabontó és -javító. A modern kor, a felhőkarcolók, szupermarketek, csatahajónyi autók gyermeke – hozzáteszem –, méltatlanul elfelejtett gyermeke...

Néhány éve Amsterdamban, nagy könyvruházakban sokat kutakodtam albumai után, de nyomát sem találtam. Nevét még csak nem is hallották.

Saul Erik Steinberg tanult mesterségét (végzettsége szerint építész volt) nagyszerűen beépítette műveibe – humorforrásainak egyike a modern nagyváros, ahol mi emberek parányi hangyaként nyüzsgünk.

Adolf Born (1930–) nagymamája révén magyar gyökerekkel rendelkező cseh grafikusművész. Néhány éve a Cseh Centrumban nekem jutott a megtiszteltetés, hogy megnyithassam a színes litográfiáiból rendezett kiállítást, ahol egy csokorra való volt látható belőlük, amikor is felhívtuk az idős mestert, aki gyermekkorát felidézve többek közt azt is elmondta, hogy magát tartja az Osztrák–Magyar Monarchia egyik utolsó krónikásának.

A munkásságáról készült remek könyv nagy terjedelemben sorakoztatja fel a monarchiát idéző, ironikus felhangú, nemes anyagról (litográf-kő) nyomtatott grafikáit.

Már említettem korábban, hogy ő is Steinberg kabátujjából bújt elő, stílusában az ő hatására vetette papírra utazásait Indiában, Görögországban. Ezek alapján forrott ki végül saját, egyéni, jellegzetes stílusa.

Nemcsak mesekönyveket illusztrál, hanem nagyszerű animációs filmek tevékeny résztvevője is. Mazurek rendezésében figura- és háttérterveket készített. Büszke vagyok rá, hogy korábban egy fesztiválon megosztva kaptunk díjat.

Az osztrák sógorokról se feledkezzünk meg, kedvencem **Paul Flora** (1922–2009). Südtirol és a hollók szerelmese. A tirolai bőrnadrágos, havasi kürtös hegyi népek finom tollú, kecses vonalvezetésű, halk szavú, szeretetreméltóan elegáns formagazdagságú grafikus. Egy portréfilmen láttam, amint az idős mester az állatkertben meglátogatja kedvenc hollóit, ihletet nyer tőlük, hogy miként rója finom vonalait a rajzpapíron, percegő tollával. Istenem, milyen gazdag ez a szakma! Ezer bocsánat mindazon élő és már elhunyt grafikustól, akik kimaradtak e dolgozattól. Még egyszer bocsánat!

Ronald Searle (1920–2011) az angol karikatúra nagymestere – az egyik legangolabb grafikusművész. Az életműve neki is hihetetlenül gazdag. Filmek (101 kiskutya), könyvillusztrációk (pl. Dickens), karikatúra-albumok (fogalommá vált macskafiguráiról, gonosz, fekete patentharisnyás iskoláslányairól). Ő is – akárcsak zseniális kortársa, Steinberg – iskolát teremtett omladékon, elegáns, pikáns színezetű grafikáival, vonalkultúrájával. Angolnál is angolabb komikus alakjai iskolapéldái annak, miként lesz a magas szinten előadott karikatúra tökéletes illusztráció is egyben.

Farkas André (1915–2005) André François néven, szerintem a legfranciább grafikusművész, karikaturista. Szakmájának kiváló gyakorlója, annak minden ágát-bogát művelte a plakáttól lezdvé a könyvillusztrációig. Színházi díszleteket is tervezett. Jelentős festészete is egyéni, csak rá jellemző filozófiát sugall. Büszkéek lehetünk rá. A budapesti Képzőművészeti Főiskolán tanult 1932-től 1934-ig, ekkor költözött Párizsba.

Az animációs filmek kezdetétől egészen napjainkig jelentős azoknak a részben karikaturistaként kipipált alkotóknak a száma, akik érdemi részt vállaltak ilyen filmek készítésében. Méghozzá nagyszerűekben. Sokuk a film egészét írták, tervezték, rajzolták és rendezték. A lengyel **Jan Lenica** (1928–2001) teljesen új grafikai nyelvvel jelentkezett. Nagyhatású plakátjai megújították a kortárs grafikát és egész nemzedékét.

Pierre Duboit (1945–) francia grafikus, őt is a közép-kor színes világa vonzza. Pajzán rajzai Villon, Rabelais és mások műveit malackodta tele, önfeledten. Itt megjegy-

zem, hogy a mi Hincz Gyulánk finomabb és nemesebb grafikákkal nyúlt e kor világához.

Hans Edelmann (1888–1973) szintén stílusteremtő mester. Nagy hatással volt kortársaira, új, friss és színes látásmódot hozott be a 20. századi grafikába. A Beatles *Sárga tengeralltjáró* című animációs filmjének a teljes képi világát, figuráit ő tervezte.

Mühlbeck Károly (1869–1943) hihetetlen mennyiségű könyvillusztráció – köztük számos népszerű gyermekkönyv – alkotója. Nagyszerű rajzoló, sok esetben karikaturisztikusan felépített, nagy stílusérzékkel formált figurák megteremtője. A magyar könyv- és sajtógrafika felejthetetlen alakja.

Hincz Gyula (1904–1986) briliáns könyvillusztrátor, véleményem szerint az egyik legszebb kiállítású magyar könyv, a Tevan kiadásában megjelent Anatole France: *Nyársforgató Jakab meséinek* alkotója. A szó legnemesebb értelmében vett színes illusztrációk-karikatúrák mestere. E könyvet a remek és elfeledett műfordító, Keleti Artúr ültette át magyar nyelvre.

Egyik legfilozofikusabb grafikusművésznk **Réber László** (1920–2001). Nagyszerű könyvillusztrátor, figurái annyira összeforrtak néhány szerző könyvének karaktereivel, hogy többek közt Gerard Durrell könyvei sem képzelhetők el az ő rajzai nélkül. A műfaj legnehezebbikének, az ún. szöveg nélküli karikatúrának nagymestere volt. Mint karikaturista és/vagy könyvillusztrátor, egyaránt óriási pályát futott be. Ő is készített animációs filmeket. Finoman bele tudta sűríteni a gondolat esszenciáját a többnyire apró rajzocskáiba, ugyanakkor ezek mint grafika is tökéletesek voltak.

Sajdik Ferenc (1930–) sokoldalú grafikus, karikaturista. Egyéb műfajok mellett szerencsére animációs filmeket is készített. Tette ezt nagy sikerrel. Karikatúráinak jellegzetes stílusát hamar kialakította. Illusztrációs munkássága is jelentős.

1970 körül volt a Műcsarnokban egy – a műfajhoz méltón nagy – kiállítás, munkáit ott ismertem meg. A zsűri tagjai voltak: Kondor Béla, Gross Arnold, Kassowitz Félix és jómagam. Emlékszem, Kondornak (Samunak) is nagyon tetszettek Sajdik munkái, humora. Kassowitz egy ideig a korabeli *Ludas Matyi*-ben együtt rajzolt Kaján Tiborral, Kasso-Kaján néven.

Hegedűs István (Hihi) (1932–2007) a karikatúra műfaját tekintve ő az egyik legfilozofikusabb rajzoló, magas szintű rajztudással. Számátalan könyvillusztráció fűződik a nevéhez. Akárcsak Réber László, ő is a nagy magyar grafikusnemzedék élcsapatához tartozik. Elhunytáig a *Ludas Matyi* szatirikus lap munkatársa volt.

Kaján Tibor (1921–) a magyar grafika és karikatúra doayenje. Életműve ezzel arányos. A budapesti Képzőművészeti Főiskolán végzett (1945–50), a *Ludas Matyi* alapító tagja. Számos lapban publikált, felsorolni is nehéz lenne. Jellegzetes karakterű karikatúrái nem nélkülözik a filozófiát. Szarkasztikus humora példaként, találó karikatúra-portréi közül íme az *Önarcképe*.